

הולך בתל

תלים עתיקים הם גבעות מלאכותיות שנוצרו בכל רחבי ארץ ישראל כתוצאה מבנייה חוזרת ונשנית של שכבות יישוב זו על גבי זו. חפירה ארכיאולוגית בתל חושפת את השכבות השונות בו והמצאים המתגלים מלמדים אותנו רבות על ההיסטוריה של המקום ועל השינויים שעברו עליו לאורך הדורות. על תלים עתיקים בכלל ועל תל עזקה בפרט

כתב: פרופ' עודד ליפשיץ

תל חצור צילום דורון ניסים

התל המקראי: בין מחקר לתיירות

ביום חמישי, 11 בדצמבר 2014, ייערך באוניברסיטת תל אביב (בניין גילמן, אולם 222) הכנס השנתי לתכנון גנים לאומיים בנושא ארכיאולוגיה ושימור מורשת, תחת הכותרת: "התל המקראי - בין מחקר לתיירות". הכנס נערך במשותף על ידי רשות הטבע והגנים, אוניברסיטת תל אביב, רשות העתיקות ואגף תשתיות מורשת במשרד ראש הממשלה. מטרת הכנס היא לדון בצדדים המתודולוגיים של חפירת התלים הקדומים ובטכניקות השונות של החפירה, וכן בדרכים להכשרת התלים הקדומים לתיירות, לתצוגה לקהל, לפיתוח ולשימור.

מסע מרתק בזמן

בני אדם בתקופות הקדומות חזרו שוב ושוב לאותו מקום, בשל אותן סיבות שגרמו לראשוני המתיישבים לבחור בו מלכתחילה ולהקים בו את העיר הראשונה. לרוב מדובר בגבעה שאפשר לבצרה בקלות יחסית, שיש לה מקור מים קרוב ושיש מסביבה אדמות חקלאיות רבות, שיכולות לשמש כעורף חקלאי לתושבי העיר. ערים רבות הוקמו גם בסמוך לדרך חשובה או לצומת דרכים חשוב שאפשר לשלוט עליהם. לאחר שהוקמו הערים הראשונות ונבנו בהן ארמונות למנהיגים המקומיים ומקדשים ששירתו את בני המקום בפולחן, החלו להתקיים סביב העיר מסורות קדושה ומסורות חברתיות ומשפחתיות, שהיוו סיבה נוספת לאנשים לשוב ולבנות ערים נוספות באותו מקום, גם אחרי שהוא נחרב. רק במעבר לתקופה ההלניסטית המאוחרת (המאה השנייה וראשית המאה הראשונה לפנה"ס) ואחר כך במהלך התקופה הרומית הקדומה (המשך המאה הראשונה לפנה"ס וראשית המאה השנייה לספירה) והמאוחרת (המשך המאה השנייה עד לראשית המאה הרביעית לספירה), החל במקומות רבים ברחבי סוריה וארץ ישראל תהליך של "ירידה מהתלים". הרצון לבנות עיר גדולה, עם רחובות רחבים, על פי תוכנית של רחובות מצטלבים ועל פני שטח גדול, הוביל לבניית חלק מהערים החדשות למרגלות התלים הקדומים. במקרים אלה שימש התל הקדום לבניית מצודות או כמרכז פולחן. אם כן, התל הקדום מורכב משכבות יישוב רבות שנערכו והצטברו זו מעל זו. ברוב המקרים התקופות הקדומות, במעמקי האדמה,

תל עזקה, מבט מצפון צילום עודד ליפשיץ

של בנייה בראש הגבעה הקדומה הקימו את העיר שלהם מעל השכבה הקודמת. לעתים הם חפרו לתוכה כדי לבסס טוב יותר את בתיים (בשפה ארכיאולוגית: "תעלות יסוד"), לעתים הם חפרו לתוכה כדי להוציא אבני בנייה מהשליבים הקודמים ולהשתמש בהן ("תעלות שוד") ולעתים רבות בורות שנחפרו על ידי המתיישבים החדשים (בורות אשפה, מתקנים שונים וכדומה) חדרו אל תוך השכבות הקדומות בלי שלחופרים היה מושג אילו שרידים מסתתרים מתחת לבתיים.

ויצירת מעלה תלול וחלק, במטרה להקשות על תוקפים עתידיים להתקרב לחומות העיר, שהיו בראש התל). לרוב, נבנו החומות והמבנים מבסיס של כמה נדבכי אבן ומעליהם לבני בוץ. צורת הבנייה הזאת דרשה תיקונים חוזרים ונשנים של המבנים, וגם גרמה לכך שלאחר שהאתר נחרב ועמד נטוש במשך חורפים ארוכים, התבלו חומרי הבנייה בגשמים וברוחות ונוצרה שכבת אדמה שכיסתה את שרידי הערים הקדומות. התושבים החדשים שבאו להקים שכבה נוספת

התלים העתיקים הם גבעות מלאכותיות, שעל פי רוב מורדותיהן תלולים וראשן שטוח. צורה זו של התלים הקדומים בארץ ישראל מוכרת לכל מי שמטייל בשבילי הארץ. התלים נוצרו בכל רחבי סוריה וארץ ישראל כתוצאה מבנייה חוזרת ונשנית של שכבות יישוב זו על גבי זו. בכל דור ובכל שלב חזרו אנשים ובנו ביצורים מסביב לראש התל הקדום ומבנים ומתקנים שונים בתוכו. פעמים רבות מורדות התל התלולים נוצרו כתוצאה מבניית חלקלקות (חלקלקה היא דיפון של מורד התל

החפירות בתל עזקה

בחפירות בתל עזקה, שנמשכות כחודשיים בכל קיץ, משתתפים עשרות רבות של סטודנטים מכל רחבי העולם. החפירות נערכות באזורים שונים ברחבי התל ובמורדותיו, ושפע של ממצאים ועדויות נאספים בכל עונת חפירות, מועברים למעבדות שבאוניברסיטת תל אביב ומשמשים כנושא למחקר של חוקרים וסטודנטים רבים במשך כל השנה.

מידע מעודכן באתר האינטרנט של משלחת החפירה: azekah.org; archaeology.tau.ac.il/azekah, ובדף הפייסבוק של המשלחת: [The Lautenschläger Azekah Expedition](https://www.facebook.com/TheLautenschlaegerAzekahExpedition).

הקרב בין דוד לגוליית אספו הפלשתים את צבאם "וַיִּחַנוּ בֵּין-שׁוֹכֵה וּבֵין-עֶזְקָה". במהלך תקופת הברזל ב' (ככל הנראה בהמשכה של המאה התשיעית ועד לראשית המאה השישית לפנה"ס) הפכה עזקה לעיר גבול של ממלכת יהודה, כפי שמעיד עליה גם הטקסט המקראי. לפי כתובת אשורית, הייתה עזקה היעד הראשון של צבא המלך סנחריב בעת שהתקיף את יהודה בשנת 701 לפנה"ס. לפי ירמיהו לד, ז, יותר ממאה שנה מאוחר יותר, בעת המצור הבבלי על ירושלים, ערב חורבן הבית הראשון, נותרו לכיש ועזקה ערי מבצר "וַיְחַיֵּל מֶלֶךְ-בָּבֶל, נְלַחֲמִים עַל-יְרוּשָׁלַיִם, וְעַל כָּל-עָרֵי יְהוּדָה, הַנּוֹתְרוֹת: אֶל-לְכִישׁ, וְאֶל-עֶזְקָה, כִּי הִנֵּה נִשְׁאַרוּ בְעָרֵי יְהוּדָה, עָרֵי מְבָצָר". באוסטרקון (ביוונית - חרס. בארכיאולוגיה, שבר של כלי חרס ששימש לכתיבה או לציור) שהתגלה בשער החרב של לכיש כתבו מגני העיר "אל משואות לכיש אנחנו שומרים [...] כי לא נראה את עזקה". עזקה הוחרבה על ידי הצבא הבבלי בשנת 587/6 לפנה"ס. לפי נחמיה יא ל נושבה מחדש עזקה בימי שיבת ציון ונותרה חלק מפחוות יהודה תחת שלטון פרס ועד לתקופה התלמית (התקופה ההלניסטית הקדומה). במאה השנייה לפנה"ס נבנתה בראש התל מצודה חשמונאית. עזקה הוסיפה להיות מיושבת בתקופה ההלניסטית, בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית, אז היא נזכרה במפת מידבא כ'בית זכריה'. שם זה נשמר בשמו של הכפר הערבי שהתקיים לאורך שנים לרגלי התל מצפון והוא נשמר גם כיום בשמו של מושב זכריה.

הכותב הוא ראש המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

של שכבות קדומות הורסת את הממצאים העתיקים, ששוב לא יהיה אפשר לחפור אותם. מתוך המודעות לאופייה ההרסני של החפירה הארכיאולוגית, מקפידים ארכיאולוגים לחפור שטחים מוגדרים על פני התל ובמורדותיו ומשתדלים להשאיר שטחים פנויים מחפירה לדורות הבאים.

סיפורו של תל עזקה

תל זכריה, המזוהה עם עזקה המקראית, נמצא בלבה של שפלת יהודה, כשישה קילומטרים דרומית לבית שמש. התל שוכן על גבעה בגובה 400 מטר מעל פני הים וצופה מזרחה על עמק האלה הנפרש תחתיו ומערבה לכיוון השפלה הנמוכה. צורתו של התל דמוית אגס, וחלקו הצר פונה צפונה. חלקו העליון שטוח ובפינתו הדרום-מזרחית מתנשא האקרופוליס, שם הוקמה בתקופה ההלניסטית מצודה מלבנית מוקפת מגדלים. תל זכריה היה אחד האתרים הארכיאולוגיים הראשונים שנחפרו בארץ ישראל. בשנים 1898-1899 חפר במקום הארכיאולוג הבריטי פרדריק ג'ונס בליס בעזרתו של רוברט אלכסנדר סטיוארט מקאליסטר ובחסותה של הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל. משנת 2012 חופרים במקום מדי קיץ פרופ' עודד ליפשיץ (כותב המאמר), ד"ר יובל גדות ופרופ' מנפרד אומינג כחלק מפרויקט ארוך טווח מטעם אוניברסיטאות תל אביב והיידלברג (משלחת לאוטנשלאגר לחקר עזקה) ועם סטודנטים ומתנדבים מכל רחבי העולם. ראשוני המתיישבים בחרו להקים יישוב דווקא במיקום זה מפני שהוא גבוה מאוד ונוח לביצור. הוא נמצא מעל נחל האלה ומסביבו מקורות מים יציבים רבים. עמק האלה וסביבותיו מאפשרים חקלאות מגוונת ואפשרויות פרנסה שונות לתושבי המקום. פרט לכך, המקום שולט על צומת חשוב של דרכים שהובילו מהחוף להר יהודה במזרח ומבית שמש בצפון ללכיש בדרום. החפירות שנערכו במקום מצאו עדויות לכך שהאתר נושב במהלך החלק המאוחר של תקופת הברונזה הקדומה (2800-2500 לפנה"ס לערך), הוקף בחומה מוצקה בתקופת הברונזה התיכונה ב' (1800-1500 לפנה"ס לערך) והגיע לשיא היקפו ושגשוגו בתקופת הברונזה המאוחרת (1500-1150 לפנה"ס). בראשית תקופת הברזל הייתה עזקה בתחום שלטונם של הפלשתים (וכך, לפי שמואל א יז, א, לפי

כל שכבה ושכבה אפשר ללמוד רבות על ההיסטוריה של האתר ועל השינויים שעברו עליו לאורך הדורות. חורבנות שהתרחשו בשלבי היישוב השונים בתלים הקדומים "הקפיאו" את היישוב כפי שקרה בשלבים האחרונים לקיומו. רעידת אדמה מפתיעה שהביאה לקריסה של בתי העיר, פלישה מפתיעה של אויב שהחריב את העיר או אסונות אחרים שהביאו לחורבן, לקריסה, למוות ולנטישה משאירים אחריהם עדויות שמאפשרות לשחזר ביתר דיוק את חי המקום קודם לחורבן. לעומת זאת, נטישה הדרגתית של העיר גרמה לכך שהתושבים לקחו איתם את רוב הממצאים והשאירו במבנים רק את מה שאי אפשר היה לקחת לדרך. תהליך הנטישה והבליה של המבנים מאפשר לארכיאולוגים ללמוד הרבה מאוד גם על שכבות יישוב כאלה, ותמיד מעניין לראות מה נשאר מאחור לאחר שתושבי המקום עזבו אותו ולנסות לשחזר מה אירע בעת הנטישה ואחריה.

ריבוע הקסם

המתודה הארכיאולוגית כוללת חפירה של ריבועים בגודל 5X5 מטרים. בצדי הריבוע נשארות דפנות ברוחב של חצי מטר כך שבפועל נחפרים ריבועים בגודל של 4X4 מטרים. החפירה היא תמיד ידנית, זהירה, וכוללת איסוף שיטתי של כל ממצא, כולל סינון של דליי העפר לצורך איתור ממצאים קטנים שאינם נראים בעין. הממצא העיקרי שנאסף על ידי החוקרים הוא שברים של כלי חרס, שמהם אפשר ללמוד על השימוש השונה של כל חלק במבנים הנחשפים (כלי אגירה במחסנים, כלי בישול במטבח ועוד) וגם לתארך את שלבי היישוב השונים. כיום אפשר גם לדגום את החלק הפנימי של כלי החרס ולגלות אילו נוזלים נאגרו בתוכם. לצד החופרים עובדים בכל ריבוע חוקרים, שבעזרת גלאי מתכות מחפשים מתכות (מטבעות, ראשי חץ, סיכות רכיסה ועוד). שרידים של צומח קדום ושל עצמות בעלי חיים נאספים בשיטות שונות, ובדיקת הרכבה הכימי של האדמה משמש פתח לשחזור פעולותיו של האדם. בתוך הריבוע נחשפות שכבות היישוב השונות - רצפות, קירות ובורות. דפנות הריבוע הופכות לחתכים שבהם אפשר לראות את השכבות השונות זו מעל זו, וכך מבינים את היחס ביניהן. כמובן, הבעיה היא שכל חפירה

תל מגידו. מבט מלמעלה צילום דורון ניסים

מתוארכות לתקופת הברונזה הקדומה (האלף השלישי לפנה"ס), והתקופות המאוחרות, אלה שעל פני התל, מתוארכות לתקופה ההלניסטית. הארכיאולוגים מגיעים לתלים הקדומים כדי לחשוף את שכבות היישוב - מהשכבה המאוחרת שנמצאת על פני השטח ועד השכבות הקדומות, שנמצאות בעומק התל. זהו מסע מרתק בזמן, שמלמד על תולדות המקום ועל מי שחי בו לאורך מאות ואלפי שנים. בכל שכבה נמצאים בתים פרטיים, שבהם ממצאים רבים של האנשים שחיו בהם בימי קדם. בכל שכבה נמצאים גם מתקנים חקלאיים ותעשייתיים שמלמדים אותנו על הדרך שבה חיו התושבים הקדומים של המקום. בכל תל נמצאים גם מקדשים וארמונות המספרים על הדת והפולחן הקדומים באותו מקום, על השליטים ועל יחסיהם עם תושבי המקום, על קשרי החוף והמסחר של תושבי העיר הזאת עם ערים קרובות ורחוקות ולעתים אף עם אזורים שמעבר לים. כשחוקרים ביסודיות

החפירה היא תמיד ידנית, זהירה, וכוללת איסוף שיטתי של כל ממצא, כולל סינון של דליי העפר לצורך איתור ממצאים קטנים שאינם נראים בעין. הממצא העיקרי שנאסף על ידי החוקרים הוא שברים של כלי חרס

ממצא מהחפירות בתל עזקה צילום עודד ליפשיץ